

Давньоруська актова печатка з Меджибожа

Ростислав Саввов (Хмельницький)

Під час розкопок, що проводилися археологічною експедицією Київського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини під керівництвом Ю. І. Толкачова в Меджибожі на Поділлі, у польовому сезоні 2002 р. було знайдено давньоруську актову печатку. Печатка була виявлена на території Меджибозької фортеці на глибині 1,7 м від рівня сучасної поверхні у шарі, що утворився у процесі підготовки поверхні для перебудови давньоруської дерев'яної фортеці у кам'яну [1].

Свинцева підвісна печатка знаходиться у задовільному стані, має діаметр приблизно 1,9 см, товщину 0,3 см, вагу 7,8 г, вкрита темною патиною. На обох боках печатки відтиснуті рельєфні зображення святих у повний зріст з написами; зображення частково виходять за поле заготовки. Такий тип печаток із зображеннями на обох боках тезоімених святих був поширений починаючи з середини XII ст. у князівському середовищі. Це перша знахідка печатки серед давньоруського археологічного матеріалу XII–XIII ст. з багаторічних розкопок у Меджибожі, хоча знахідки подібних печаток звичайні для удільних центрів Київської Русі.

Печатку було опубліковано серед інших результатів розкопок, де автори визначили її як актову князівську печатку XII–XIV ст., з можливістю віднесення її до часу правління Данила Галицького [2]. Виявлення князівської печатки у Меджибозькій фортеці розглядається зазначеними авторами як доказ на користь припущень стосовно поширення Данилом Галицьким своєї влади на Меджибіж. Знайдена печатка була також зареєстрована у каталозі (зведенні) давньоруських актових печаток за 2002 р. у розділі «Печатки із зображенням святих на обох боках» за № 232 Аа, як таку, що не має аналогів у каталозі та невизначену [3].

Невизначеність з атрибуцією печатки з Меджибожа пояснюється у першу чергу складнощами з ідентифікацією зображень на печатці, а також відомою проблемою давньоруської сфрагістики з визначенням приналежності печаток за зображеннями на печатках патрональних святих, адже християнське імена значної кількості князів невідомі.

Розглянемо детальніше зображення печатки. Не виникає сумнівів щодо вірності віднесення у згаданій вище праці одного із зображень святих до преподобного Данила Стовпника [4]. Святого зображено згідно іконографічного канону: погруддя святого в позі моління на п'єдесталі (стовпі) з фризом. Так зображали святих Семена та Данила Стовпників. Пояснювальні колончасті написи з боків фігури виконано уставом XI–XIII ст. та ясно читаються: [O]AΓIΩC ДАНИЛО — Святий Данило.

Проблематичнішою є інтерпретація зображення зворотного боку печатки, де простежується фігура архангела в іконографії XII–XIII ст. — фронтально розташована крилата фігура у повний зріст із жезлом у правій руці та сферою-зерчалом у лівій. Написів на цьому боці печатки практично немає, над крилами архангела збереглися лише дві позначки — скорочення, або залишки написів. Відсутність розгорнутих пояснювальних написів викликає у даному випадку певні складнощі з ідентифікацією зображення архангела, а саме, віднесення його до архангела Михаїла або Гавриїла, адже у дрібній

пластиці давньоруського часу зображення архангелів не різнилися.

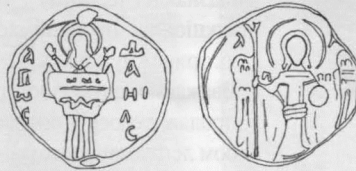
Імена Михаїло та Гаврило були поширені у князівському середовищі, відповідно зображення архангелів — поясні в XI ст., пізніше — у повний зріст з жезлом та сферою, часто зустрічаються на іменних княжих печатках. Загалом, в каталозі давньоруських печаток присутні понад п'ятдесят різновидів таких печаток, серед яких значно переважають печатки із архангелом Михаїлом [5, 6]. Хоча твердих правил щодо розташування пояснювальних написів на зображеннях архангелів у згаданих печатках не простежуються, у більшості випадків ліворуч (див. печатку) від фігури містився вертикально орієнтований напис «Архангел» у різних варіантах скорочення, праворуч — так само повний, або скорочений напис «Михаїл», чи «Гавриїл». Зустрічаються також печатки із скороченими написами над та під крилами архангела.

Аналіз позначок на зображенні архангела з печатки показав, що розташована над лівим крилом позначка є очікувана літера «А» — скорочення від напису «Архангел». За своєю графікою вона подібна літері «А» з напису зі зворотного боку печатки — «[O]AΓIΩC» та близька за стилем накреслення до уставу.

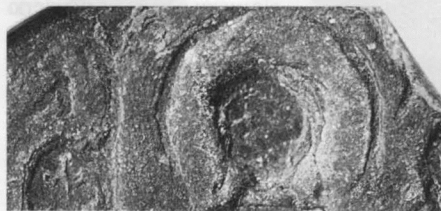
Зображення правої половини печатки не повністю потрапило на поле заготовки і більша частина можливого напису праворуч фігури архангела вийшла за її межі. В результаті, над правим крилом архангела залишилася тільки літера чи фрагмент літери, яка з великою імовірністю може бути першою літерою напису з ім'ям архангела. Слід зазначити, що на цій ділянці у подібних печатках будь-яких інших елементів зображення крім літер написів не розміщувалося. Як показало детальне вивчення, за своєю графікою права позначка — косий нахилений праворуч штрих, що утворює вгорі гострий кут, може бути фрагментом — першою половиною очікуваної літери «М», початку напису «Михаїл». Таке накреслення літери «М» з нахиленими усередину боковими штрихами характерне для уставу XII — XIII ст. і зустрічається на багатьох інших печатках того часу. В усякому разі ця позначка далека за своїм накресленням від можливої альтернативи — літери

Печатка давньоруська з Меджибожа. Свинцеві, розміри 1,7×1,9 см, товщина 0,3 см, вага 7,8 г.

Прориси зображень та написів печатки.

Збільшене зображення ділянки печатки з позначками над крилами архангела.

«Г» — початку напису «Гавриіл», що видно у порівнянні з літерою «Г» із напису «[O] АГІОС», яка згідно з накресленням уставу має початкову вертикальну лінію без будь-яких відхилень. Взагалі накреслення даної позначки не пасує і до будь-якої іншої літери з можливого напису «Гавриіл». Отже є підстави стверджувати, що на печатці був зображений архангел Михаїл.

Таким чином, печатка мала належати князю з хрестильними іменами Данило Михайлович, або Михайло Данилович, який жив пізніше середини XII ст. З літописів та актових матеріалів існування такого князя не відомо [7]. Однак у Любецькому пом'янику серед інших чернігівських князів є згадка про «Великого князя Всеволода Данила Святослава». Як показав ще один з перших публікаторів цього пом'яника Р. Зотов, тут йдеться про Всеволода-Данила Святославича «Черного» (помер у 1212 р.), який був сином Святослава-Михайла Всеволодича (1116–1194) — великого чернігівського та київського князя [8, 9]. Всеволод Чермний належав до старшої гілки Ольговичів, які у XII–XIII ст. були основними конкурентами Мономаховичів в боротьбі за київський престол. Спочатку Всеволод послідовно посідав у кінці XII ст. другорядні удільні столи (Козельськ, Новгород-Сіверськ), надалі отримав Чернігів. З перервами був великим князем київським з 1206 по 1212 рр.

Також печатка могла належати і старшому сину Всеволода-Данила — Михайлу (1179–1246), який, вочевидь, за традицією отримав дідівське ім'я і тому мав таку саму комбінацію хрестильних імен. Про нього з літописів відомо, що він спочатку отримав у 1206 р. від батька Переяславське князівство, надалі у 1223 р. став великим чернігівським князем. Також був у 1238–1239 рр. великим київським князем. Був одружений з Оленою (померла після 1241), дочкою галицько-волинського князя Романа Мстиславича (1152–1205), що надало йому підставу для боротьби за Галичину після смерті Романа.

До останнього часу будь-які печатки Всеволода Черного були невідомі. Відносно печатки Михайла Всеволодовича існує припущення [10], що йому, або його сину Ростиславу могла належати печатка із святим Костянтином та архангелом Михаїлом, № 213 за каталогом давньоруських актових печаток. Це припущення базується на тому, що обидві такі наразі відомі печатки були знайдені в Новгороді, де вказані князі перебували деякий час на князівстві. Також автор

припущення виходив з того, що Всеволод Чермний або Ростислав Михайлович могли бути в хрещені Костянтинами, оскільки з літописів їхні хрестильні імена невідомі. Однак це припущення підтверджується Любецьким пом'яником лише по відношенню до Ростислава Михайловича, де він дійсно названий Костянтином [11].

Під час перебування на київському престолі Всеволод Чермний і його син Михайло могли мати відносини з Меджибіжем (літописним Межиб'оме). Ще один з перших із Ольговичів, їхній батько та дід — Святослав Всеволодович отримав у 1146 р. від Ізяслава Мстиславича (1096–1154) новий, створений ним, Бозький уділ, до якого увійшли Бозьк, Межибоже, Котельниця та ще два не названі городи [12]. Можна погодитися з існуючою думкою, що територія Бозького уділу, яка на той час належала до Київського князівства, розглядалася в подальших подіях великими київськими князями і Ольговичами, і Мономаховичами як оборонний форпост на кордоні з Галицьким князівством, що значно посилювалося при Володимирку Галицькому та його послідовниках [13]. Через цю місцевість пролягав прямий шлях з Галича на Київ. З літопису відомо, наприклад, що у 1151 р. Володимирку Галицький, який з військом йшов на Київ, повернув назад поблизу Бозьку; в іншому випадку у 1161/2 р. галицьке військо перед тим, як йти на Київ, об'єдналося поблизу Котельниці з половцями, берендичами та торками [14]. Всеволод-Данило Чермний, імовірний власник печатки, княжив у Києві в часи боротьби за галицьку спадщину, що розвернулася після смерті у 1205 р. Романа Мстиславича. Михайло Всеволодович був ще більше втягнутий у цю боротьбу. В 30-х роках XIII ст. Михайло намагався посадити свого сина Ростислава в Галичі, який він у 1236 р. разом з Ростиславом захопив і деякий час утримував [15]. У цій боротьбі Меджибіж, що стояв на шляху з Києва до Галича, мав використовуватися Ольговичами як передовий плацдарм. Принаймні про це опосередковано свідчать події навколо нього. За літописними згадками відомо, що у 1228 р. Меджибіж у ході боротьби навколо галицької спадщини потрапив на деякий час до рук Данила Галицького (1201–1264) [16]. Узагальнюючи, можна сказати, що знахідка в Меджибізькому замку на місці колишньої давньоруської дерев'яної фортеці печатки представників старшої гілки Ольговичів не виглядає випадковою.

Звичайно надану в статті атрибуцію, поки що унікальної печатки з Меджибожа, потрібно розглядати як попередню. Не можна виключити, що вона могла належати і наразі невідомому князю з такими самими хрестильними іменами, як у Всеволода Черного та його сина. Будемо сподіватися, що майбутні знахідки подібних печаток на Київщині, а особливо, на Чернігівщині допоможуть підтвердити дану атрибуцію.

Список літератури

1. **Толкачов Ю. І.** та ін. Археологічні дослідження в Меджибожі 2000–2002 рр. // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. — Київ, 2003. — С. 278.
2. **Моця Б. О., Толкачов Ю. І.** Меджибіж: твердиня над Бугом. Охорона культурної спадщини Київської області. — Київ, 2006. — С. 146, 152.
3. **Янин В. Л., Гайдуков П. Г.** Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2002 г. // Новгород и Новгородская земля. Вып. 17. — Новгород, 2003. — С. 362.
4. **Моця Б. О., Толкачов Ю. І.** Меджибіж: твердиня над Бугом. Охорона культурної спадщини Київської області. — Київ, 2006. — С. 146.
5. **Янин В. Л.** Актовые печати древней Руси X — XV вв. — Т. I–II. — М., Наука, 1970. — С. 115–118.
6. **Янин В. Л., Гайдуков П. Г.** Актовые печати древней Руси X — XV вв. — Т. III. — М., Интрада, 1998. — С. 132–140.
7. **Літопис Руський.** За Іпатським списком переклав Л. Махновець. — Київ, 1989. — С. 467–520.
8. **Зотов Р. В.** О черниговских князьях по Любецкому синодику и о черниговском княжестве в татарское время. — СПб., 1892. — С. 44.
9. **Войтович Л.** Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла церква, 2006. — С. 404.
10. **Янин В. Л.** Актовые печати древней Руси X — XV вв. — Т. I–II. — М., Наука, 1970. — С. 118, 125.
11. **Войтович Л.** Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла церква, 2006. — С. 412.
12. **Літопис Руський.** За Іпатським списком переклав Л. Махновець. — Київ, 1989. — С. 203.
13. **Войтович Л.** Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла церква, 2006. — С. 335.
14. **Літопис Руський.** За Іпатським списком переклав Л. Махновець. — Київ, 1989. — С. 249, 282.
15. **Там само,** с. 392.
16. **Там само,** с. 384.